

## נאמנגב

# ביטאון נאמני מחוז דרום, מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

גיליון מס' 46 כ"ד אב תשפ"ה 18 באוגוסט 2025

## חנוכת צריפי מעברת ירוחם

### "הרוח הירוחמית"

## דבר היו"ר

מצדה שנית לא תיפול... היא פשוט תשכח

מכובדי שלום,

לרגל כניסתי לתפקיד יו"ר הועדה ציבורית ביקשה אותי גב' מריה מצרפי (ליתר דיוק הורתה לי) כי אציג את עצמי עבור קוראי נאמנגב ונאמני השימור. כהרגלי, החלטתי לחרוג מהפורמט המקובל, ולהתחיל בסיפור במקום לתאר את פועלי וחזוני.

אבל עוד טרם נתחיל – ברצוני להודות לגב' מריה מצרפי על פועלה, ולאחל למר. עופר יוגב בהצלחה רבה בתפקידו החדש - ישן. הטקסט שלפניכם/ מתבסס על שיחה שקיימנו מריה, עופר ואנוכי במשרדי שבאוניברסיטת בן - גוריון בנגב.

מעשה שהיה כך היה...

תחשבו בבקשה על ראש עיר מכהן. אין ספק שאותו ראש עיר יטען בדבקות שלעירו מורשת עשירה, מפוארת ומיוחדת. אני מבטיחכם שבמידה והוא היה ראש עיר של העיר השכנה, הוא היה טוען כי גם לעיר השכנה מורשת עשירה, מפוארת ומיוחדת (אפילו יותר מאשר לעיר שבראשה הוא עומד כיום). אותו ראש עיר יטען כי המורשת העשירה המפוארת והמיוחדת של עירו היא מקור לגאווה אין סופית, וחשוב מכך לשיטתו היא אמצעי למשוך תיירים ומבקרים לעיר וכך לתרום לכלכלה המקומית. במידה ובעיר שבחרתם אין חוף ים, מרחבי קניות ייחודיים, שווקים ססגוניים, חיי רחוב תוססים, מוזיאון עם תערוכות מתחלפות (להבדיל מכזה המציג את ההיסטוריה/מורשת המקומית), או מסעדות היכולות להציע חוויה קולינרית, ראש העיר ידגיש עוד יותר את ייחודה של מורשת עירו. הוא יעשה זאת מתוך אמונה, לא מבוססת, שאותה מורשת תמשוך תיירים ומבקרים לעירו. מורשת עירו, כך יטען ראש העיר,

הרבה יותר מעניינת מאשר הפסל של "הברנש הקטן המשתין" (Manneken Pis) שבריסל, אטרקציה תיירותית מפורסמת שכל גובהה הוא 61 סנטימטר המושכת עשרות אלפי תיירים בשנה (להם תרומה עצומה לכלכלה המקומית). סתם, לא בשנה, ביום.

הביטאון יוצא לאור על ידי ועדת מחוז דרום

של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

עורך ראשי ועיצוב: עפר יוגב

יועץ אקדמי: פרופ' יניב פוריה

עורך מדעי: פרופ' אבי ששון

הגהה: אילני יוגב

חברי המערכת: פרופ' יניב פוריה, פרופ' אבי ששון, גד סובול,

דן גזית, עפר יוגב

כתובת המערכת: המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

רח' מורדי הגיטאות 74 באר שבע טלפון: 08-6192752

בשעה טובה ובלחץ וועדת השימור המקומית ומי שאחראית על תיק התיירות במועצה, ראש העיר החליט ליזום כנס לשימור המורשת המקומית. בכנס נכחו אותם אלו שתמיד נוכחים בכנסים מסוג זה. בין הנוכחים היו, נציגי: קק"ל, המועצה לשימור אתרים, רט"ג, רשות העתיקות, אדריכלים המתמחים בשימור ותכנון, נאמני שימור, יועצי שימור ויועצי תיירות התרים אחר הזדמנות עסקית. בזכות קשריו של ראש העיר, אפילו שר המורשת ופמלייתו נכחו בכנס. עבור כלל הנוכחים, מורשת בתצורותיה השונות מהווה את מקור לחמם. הגיעו, כמוני, גם מספר חוקרים מהאקדמיה, שמאוד רוצים להרגיש שהם בעניינים. כמובן, הגיעו גם נציגי מחלקת התיירות המקומית, חברי מועצת העיר (מהקואליציה כמובן) ותושבים בודדים. צריך להודות, מלבד מספר מועט של מְשִׁיגֶעֶנְס צעירים, השר והצלם, רוב רובם של הנוכחים נושקים לגיל הפנסיה. אלה שעבורם הנוכחות בכנס אינה מוכרת כיום עבודה... כבר זמן רב בפנסיה. מייד בפתיחת הכנס ראש העיר הרהיב והתהדר בממצאים הארכיאולוגיים שהתגלו לאחרונה בתחום שיפוטו כמו גם בנכסי מורשת התרבות של עירו. אל חשש, כולם היו מנומסים (הרי הם רוצים שיזמינו אותם גם לכנס הבא), ואף אחד לא העז לציין שהציבור אינו מוצא עניין בממצאים הייחודיים ובנכסי מורשת התרבות בהם מתהדר ראש העיר. יסלחו לי הזאולוגים אבל גם מיני הצומח והחי המייחדים את סביבת העיר אינם מהווים

TC (Reason to Come) או RTS (Reason to Stay) בעיר. אפילו חברי מועצת העיר לא ציינו כי הם וילדיהם אינם מוצאים כל עניין בממצאים הארכיאולוגיים אודותם מדבר ראש העיר. מנקודת מבטם מדובר בהיסטוריה רחוקה ומשעממת, ולא מורשת לה רלוונטיות להווה. במידה וזה היה תלוי בהם הם היו מעדיפים כי ראש העיר ישקיע את כספי הארנונה בגני

השעשועים בעיר, ולא בהקמת גן לאומי ומרכז מבקרים שיישאר שומם רוב ימות השנה. במקום בזילקה ופסלי אלות, הם מעדיפים נדנדות. הפיכת היסטוריה למורשת, זוהי משימה מורכבת ומאתגרת. כיום מי שאמון על ניהול נכסי מורשת (מוחשית ושאינה מוחשית) נדרש במסגרת תפקידו להפוך את העבר למורשת אטרקטיבית המעוררת חוויה רגשית, כזו שנרצה להשקיע בשיקומה, שימורה, הנחלתה ו"אפילו" כזו שהציבור יהיה מוכן לשלם כדי לראותה (למתעניינים תהליך זה מכונה. Process Heritagization).

## מורשת צריך לנהל

בישראל מורשת אינה נתפסת כמשאב אותו יש לנהל בצורה מושכלת ואחראית. ארץ ישראל היא חדר משחקים מדהים לארכיאולוגים ואנשי שימור. אבל, נדרש תהליך ניהול מורכב כדי שהממצא הארכיאולוגי יהפוך למורשת. פסיפס, סרקופג, באר, קבר, ואפילו ספינת מעפילים, ללא סיפור מרגש לא יעניינו אלא את מי שחש התרגשות עזה ופליאה (Awe) מגילוי וחשיפה של ממצאים ארכיאולוגיים/ ישנים/עתיקים ("מפעם"). המחקרים מלמדים, שמספרם של האחרונים באוכלוסייה המערבית אינו גבוה, ואף יורד בצורה מהירה. בשל שלל גורמים העניין של הציבור בהיסטוריה בכלל ובהיסטוריה שלו בפרט, הולך ויורד.

מקובל לטעון כי המורשת מספרת לנו סיפור. אני דוחה גישה זו על הסף. היום (וגם בעבר) עולה הצורך לשווק ולפרסם מורשת. קירות, בארות, עמודי שיש, ביצורים, בית המייסדים (האם מישהו מכיר את בית המייסדות?) ואפילו מצבות, לא מספרות ואפילו לא לוחשות מורשת. אנו נדרשים לשינוי בהליך החשיבה - חשוב מאוד לשמר את העבר, אבל במידה ואנו מעוניינים להנחילו לדורות הבאים, חשוב עוד יותר לדעת להפוך את העבר למורשת אותה המבקר יוכל לחוות (ללמוד ניתן באמצעות הטלפון החכם מאוד). חשוב להכיר באתגר – יצירת חוויית ביקור איכותית וזכירה שבליבתה מורשת, דורשת יכולות ניהול ומומחיות.

לאור מחקריי בישראל, משלל סיבות, עושים מורשת ולא מנהלים מורשת. לראיית מורשת היא משאב אותו צריך לנהל, החל משלב הייצור/פיתוח, דרך השיווק והתמחור ועד שלב הבקרה. כיום אין משקיעים בנכסי מורשת תוך מחשבה על כלל התועלות שיופקו משימור והנחלת המורשת. לאור מחקרי, קבלת ההחלטות אינה מתבצעת לאור ניתוחי עלות/ תועלת. מנהלי אתרי מורשת מחויבים להציב לעצמם מטרות מדידות, ובאומץ וכנות לבחון האם עמדו במטרות אלו. בחינה זו היא זהו שלב קריטי בתהליך הניהול - כיצד נשתפר והיה ולא נבחן בצורה ביקורתית את עשייתנו. האם אתם מכירים ולו אתר מורשת אחד בישראל הבודק מה זוכרת המבקרת שישה חודשים לאחר ביקורה? האם קיים ולו מוזיאון אחד בארץ הבוחן מה נחרט אצל המבקרים? האם אנו מודעים להשלכות הביקור ביד ושם (לשיטתי זהו אתר מורשת), על חייל מגולני? או על המבקר בבית א-שער ברהט, בכפר הרא"ה או בהר עיבל? האם כמדינה טרחנו לבחון את השלכות חוויית ההדרכה במצדה על חברי תנועות הנוער/פרויקט תגלית המבקרים באתר? הצורך בביקורת נכון לא רק לגבי ניהול אתרי מורשת אלא לגבי כל מיזם שמטרתו להנחיל מורשת. האם ילדה מכיתה ה' מאשקלון שלקחה חלק בפרויקט אמץ אתר חשה חיבור או אפילו תחושת גאווה בזכות השתתפותה במיזם זה? האם היא תגלה אחריות סביבתית ואזרחות חיובית בזכות השתתפותה בפרויקט? או שלעברנו לפעילות זו, אין כלל השפעה על אותה ילדה.

רק מחקר יוכל ללמדנו האם ייתכן שלחלק מהפעילויות בהן אנו משקיעים זמן וכסף תיתכנה השלכות שליליות על המבקרים. האם יש לנו אומץ להתמודד עם השאלה - האם ייתכן כי בעקבות הביקור בחלק מהאתרים, המבקר חש תחושת מיאוס ורצונו לבקר באתרי מורשת

אחרים פוחת עד נעלם. ניהול חייב להתבסס על נתונים. כיום לצערי הרב אתרי מורשת אינם מקבלים החלטות על סמך מידע ראשוני עדכני ורלוונטי. האם אתם מכירים אתר שטרם הקמפיין השיווקי בחן לעומק את המניעים והחסמים לביקור?

האם באתרים בהם קהל היעד הם ילדים (אחת המוטיבציות החשובות לביקור באתרי מורשת זהו הרצון להנחיל מורשת לילדים/נכדים), נעשה בהסתמך על מחקר בעל תוקף עם קהל מאתגר זה לו השפעה קריטית על תהליך קבלת ההחלטות? גם את המסרת המורשת למבקרים יש לעשות על פי ממצאי מחקרים. דווקא בימים אלו בהם ה-Virtual Tour- הופך למרכיב חשוב בתעשיית התיירות, וכאשר ניתן בקלות יחסית להמציא ולביים מורשות, יש להציג אך ורק את אותן מורשות להן ניתן תו - תקן מגורם אמין נטול פניות (עד כמה שהדבר אפשרי).

## מה הסיפור שלך?

איני ארכיאולוג, מוזיאולוג או משמר, אני מגדיר את עצמי כאיש ניהול מורשת. לשיטתי מורשת מטרתה לחנך ולהוביל לפעולה, ולא "רק" לתרום לגוף הידע האנושי. כחוקר אני ער לכך שמורשת מתבססת על אותם חלקים מהעבר (אמיתי או מדומיין) שנבחרו בקפידה מתוך מטרה להשפיע על הסדר חברתי. בהסתמך על הרב סולובייצ'יק אני טוען כי מורשת היא יצירה דינמית, היא "הווה שמתהווה" (מתוך "איש ההלכה") על בסיס העבר, למען עיצוב העתיד. איני אחוז תחושת התפעמות מכול ממצא מהעבר באשר הוא. יותר מכך, איני חש נקיפות מצפון על כך שאני שומר את אותה תחושת התפעמות לממצאים להם קשר, ישיר או עקיף, לעברו של השבט (בשפה האקדמית - קבוצת ההשתייכות) שלי. במידה וראש עיר בגרמניה או במרוקו מגלה עניין בשימור המורשת היהודית, גם והיה זה כדי למשון תיירים או בשל נקיפות מצפון, אני אתו. במידה וראש מועצה דרוזי/צ'רקסי, מתקשר ומבקש עזרה, אני אתו. שימור המורשת המקומית בעיר באירופה/ארה"ב, ואפילו ויש קו טיסה ישיר מנתב"ג לשם, פחות תעניין אותי (וזאת בלשון המעטה).

ניהול ענייניו בתיעדוף, אותו יש לעשות על בסיס תהליך קבלת החלטות מושכל, אחראי וסדור. עוד בימי כסטודנט, כאשר נקראתי ליעוץ בקפריסין, השלטונות ניצבו בפני סוגיה ניהולית - אילו מבין מאות הכנסיות הפזורות ברחבי האי נכון לשמר ואילו להזניח לפגעי מזג האוויר. אני מקווה, שקיבלנו החלטה מושכלת עבור כלל בעלי העניין המעורבים בתהליך מורכב זה (נסו לדמיין שאתם צריכים לקבל החלטה על זהותם של עשרה מבין מאות בתי כנסת שישומרו בפולין). כאיש ניהול מורשת, איני חושב שצריך להשקיע משאבים בכול ממצא ארכיאולוגי/אתר, יש לתעדף את הממצאים להם חשיבות למורשתנו שלנו.

בייחוד כיום, כאשר אנו נדרשים להשקיע משאבים כלכליים בתושבי הצפון והדרום, בשיקום המשפחות השכולות ונכי צה"ל או במערכת החינוך הקורסת, עלינו להשקיע חשיבה רבה בסוגיה - איזו מורשת נשמר ואיזו נזנח.

אני רואה חשיבות בהנחלת המורשת ללא קשר לתאריך לידתה, או אפילו להכרזתה על ידי UNESCO כמורשת עולמית. צריך להפנים כי אירוע, מרחב או אתר צריכים להיחשב כמורשת למרות שהם אינם ישנים/עתיקים/קדומים/ארכאיים. אירועי פוגרום שמחת תורה הם חלק ממורשתנו. גם המלחמה שפרצה בעקבות הפוגרום (להערכתי שמה - "חרבות ברזל" - לא יהפוך למורשת) תהיה חלק ממורשתנו. לראייתי חובתנו כעם להנציח את הנצח, ולפעול להצלת המורשת היהודית בעולם והמורשת המקראית כולל זו שביהודה ושומרון.

ואולי האתגר החשוב והקשה מכול, איך אנו הופכים את המורשת לרלוונטית עבור ילדנו. איך אנו גורמים לילדים בגיל הגן, להכיר בחשיבותה של שימור המורשת - בין היה זה העץ הזקן בשכונה, המרק של סבתא, או בית יש לבנים. מדוע לא נחנכם כבר בגיל צעיר כי בדומה לצורך ל "כבד את אביך ואימך" (ואני בעד שינוי הסדר) חשוב גם לכבד את העבר. אל לנו להתפלא כי ילדנו אינם מוצאים חשיבות בעבר, במידה ואנו לא חנכנו אותם לכך. האם בין איתמר מטפס על הקירות ומעשה בחמישה בלונים מסתתר ולו ספר אחד העוסק בנושא זה? לראיית, מתפקידה של המועצה לשימור אתרים להוציא לאור ספר שכזה שיהיה זמין לכל מורה וגננת.

## זהירות – המורשת שלנו מתפוררת

תשאלו את עצמכם באומץ רב - בכמה אתרי מורשת ילדיכם/נכדיכם ביקרו השנה? ערכו ניסוי קצר - בקשו מנכדיכם למנות שמות של משוררים (ישראלים) או מטכ"לים/נשיאים לשעבר) ואח"כ בקשו אותם למנות שחקנים בקבוצת הכדור רגל ברצלונה? צר לי, הם מכירים יותר שמות של כדורגלנים. הרבה יותר. תוצאת הניסוי זוהי רק חלק מהתמונה גדולה – המורשת שלנו מתפוררת. את מקומן של חגיגות הביכורים תפסו עוגות הגבינה, רוטשילד הוא רחוב בו שדרת מסעדות או שם של יקב ולא המקום בו הוכרזה המדינה, יום ירושלים כבר אינו יום חג עבור רבים מתושביה של מדינת ישראל, רבים מההולכים בשדרות בן גוריון לא מודעים לכך שממש שם הוא גר, ויום העצמאות הפך לחגיגת בשרים במרחב הציבורי בה אין התייחסות ליום הולדתה של המדינה. תשאלו את מר. ישראלי מהי מורשת יהדות מרוקו/פולין, והתשובה תהיה בהתאמה קוסקוס/רגל קרושה. מורשתנו העדתית לצערי הפכה ל "מורשת קולינירית". זוהי מורשת לעצלנים, קל יותר לאכול קוסקוס (להבדיל מרגל קרושה) מאשר ללמוד, להכיר ולהוקיר את הסובלנות והפתיחות שאפיינה את פסיקתם של רבני מרוקו. התפוררות המורשת היא תוצר של כישלון מערכת החינוך ושלנו כהורים האמונים על חינוכם של ילדנו. הזנחנו את תפקידנו, אנו כבר לא זוכרים עד כמה חשובה ההנחיה "וְשִׁנַּנְתֶּם לְבָנֵיכֶם" [לילדיך]... (דברים ו, פסוק ז).

לראיית, חשוב שכיהודים - ציונים-עבריים, נגרום לילדנו להבין את החשיבות שבשימור מורשתנו. חשוב כי ילדינו יהיו שותפים למאמץ זה מתוך הכרה בחשיבות שימורה של המורשת והנחלתה לדורות הבאים. חשוב כי נבין כי שימור המורשת והעבר הוא ערך בנוסף להיותו משאב תיירותי. מורשת היא משאב לו צריכה להיות השפעה על התודעה הקולקטיבית. כיהודים/ציונים/עבריים למורשתנו השפעה עצומה על איכות חיינו (Quality of Life), ולא רק על רמת חיינו (Standard of Living) אני מונע מהכרה בחשיבותה של המורשת כאמצעי ליצור תחושת שייכות ואחריות למרחב ולעם. אל לנו להתבייש - אתר מורשת צריך ליצור תחושת גאווה בקרב אותם מבקרים התופסים את המורשת המוצגת כמורשתם ולא רק להיות קטר כלכלי. מורשת היא נכס. בחוסר צניעות אבקש לערוך שינוי באמירתו של יגאל אלון שרבים מאיתנו עושים בה שימוש "עם שאינו מכבד את עברו, גם ההווה שלו דל, ועתידו לוט בערפל" (לחובבי הטריטוריה משפט זה נאמר בפגישת הוועדה הציבורית לשחזור ראש פינה שהתקיימה ב-62.68.41). צר לי, בעת זו לכבד זה לא מספיק. אנו צריכים לנהל את מורשתנו, כדי שזו תונחל לדורות הבאים. כוחנו וחוסננו כעם נשען על עברנו - קיצוני ככל שיישמע לדעתי "עם שאינו מנחיל את מורשתו, סופו שיעלם מההיסטוריה". אשמח לשתף פעולה עם כל מי שרואה במורשת נכס ומשאב ומוצא תחושת ייעוד בהנחלתה.

**פרופ' יניב פוריה**

**מומחה לניהול מורשת**

**יו"ר הועדה ציבורית מחוז דרום – המועצה לשימור אתרים**

**המחלקה לניהול תיירות ופנאי אב"ג**

### **דבר מנהלת המחוז**

לאחר שלוש שנות עשייה משמעותיות, אני נפרדת מתפקידי כמנהלת מחוז דרום במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. במהלך תקופה זו עבדתי לצד צוותים מסורים – ממנהלי אתרים, מתנדבים ומובילי המדיניות – שנטלו על עצמם את המשימה הלאומית לשמור על ערכי המורשת ולהעבירם לדורות הבאים. המורשת החומרית והבלתי מוחשית – אתרים, סיפורם של המקומות, הזהות התרבותית של הקהילות – היא יסוד מרכזי בזהותנו הקולקטיבית. היא מחברת אותנו למורשת המקומית ולשוטי ארץ, היא ערעור פני הנוף, זכויות אדם וחמלה ובסופה – שליחות בהגנת הזהות לטובת הצמיחה העתידית של הנגב. בעת האחרונה הועבר התפקיד באופן זמני לידי של עופר יוגב, שעתיד להמשיך ולהוביל את פעילות המחוז עד לאישוש הקבע של מי שימלא את המקום. אני עוזבת בתחושת אחריות עמוקה, עם הערכה גדולה לשותפותכם לאורך השנים ולעשייה המשותפת. תודה על המחויבות, החזון והמחקר. יהיה זה כבוד להמשיך לפגוש אתכם בדרכים אחרים של עשייה תרבותית וחינוכית.

בהוקרה ובברכה חמה,

**מריה מצרפי**

### **מנהלת מחוז דרום (לשעבר)**

שוב שלום לכולם במדי המועצה לשימור... (מקוה שבמהרה יבחר מנהל/ת קבוע/ה למחוז) תודה לך מריה על שנים של עשייה במחוז הדרומי ובהצלחה בתפקידך החדש. מבטיח בגיליון הבא לאסוף מפירות העשייה במחוז ולהביאם כאן. יחד עם היו"ר החדש פרופ' יניב פוריה אמשיך את הקשר המיוחד עם הנאמנים ולמעבר קל ומבטיח של מקל מנהל המחוז.

המשך קיץ נעים והידד לכולם

עפר יוגב

בגיליון זה:

- דבר יו"ר ועדת דרום הנכנס

- מילות פרידה ממנהלת המחוז היוצאת

- חפצים קטנים כחלק מהמורשת

- היבטים טכניים, תכנוניים ותרבותיים לדרכי הנגב המזרחי

- אומן - אבן - שמואל מיהו שמואל

- סופים במרתף

- מי חרט את הכתובת בגב צניפים

- היסטוריה לשימור ערכי בטחון והגנה

## חפצים קטנים כחלק מהמורשת/ גדעון רגולסקי

חפצים קטנים, שלמים ושבורים, מוצאים כמעט בכל מקום שחיו בו אנשים - באתרי פסולת (מזבלות), לצדי דרכים ופריטים שנותרו ליד ובתוך אתרי מגורים, דרכי עפר, קידוחי מים, מחנות צבא, תחנות משטרה, מחנות סוללים ועוד. חפצים קטנים, שחלקם שבירים, חלקם עמידים, חלקם מתכלים, רובם רגילים ומעט מהם ייחודיים, אך כולם שופכים אור על הרצון שלנו לדעת על האנשים שחיו בערבה. מי השתמש בהם? מי חפץ בקיומם? מי לבש את הבגד ממנו נשמת הכפתור? מי איבד את מטבע המיל? מה אכלו החלוצים? נוצרת קירבה למי שחי במדבר לפנינו. נמצאו גם מימיות פח צבאיות תורכיות וקנקן פח, חפצים שהוכנו מפח, מברזל והלחמות בדיל. במהלך מלחמת העולם הראשונה, ביוזמת המהנדס ברוך קטינקא, הוכנו הג'ריקנים למסעות הצבא התורכי לעבר תעלת סואץ בטכנולוגיה דומה. כלי נשק חם נאספו על ידי אחרים בדרום הערבה, אך אין לי די מידע אודותם. מימי המנדט מוצאים כבר יותר חפצים מאשר מהתקופה התורכית. דרכים שנשללו במדבר גרמו לתנועת כלי רכב ואספקת מוצרים מהארץ הנושבת. אפשר לומר שהגלגל הגיע לנגב המזרחי אחרי מלחמת העולם הראשונה וכמות הפריטים עלתה. דרך נסללה מממשית לאום רשרש. הוקמה משטרת גמלים שנהנה לאורך הערבה. הדרכים המסורתיות בנחל אמציה ומעלה אילת שופצו ואפשרו תנועת רכב. נחפרו בארות מים ונבנו שקתות בטון. מכלול פעילויות אלה הביאו חפצים למדבר: כלים עבור העוברים ושבים וכלים עבור האוכלוסייה המקומית, מקבות ברזל לסלילה ויתדות ברזל שנמצאו סמוך לדרך המנדטורית בעין חוסוב. מצאתי בקבוקים, פחיות שימורים, ברגים, מסמרות (ניטים), חלקי נשק ותרמילי כדורים. מעניין במיוחד הוא דלי מפח מגולוון שעשוי היטב, מרוח בשרידי צבע חום בהיר כצבע הסוואה. על הדלי חקוק הסמל של מע"צ הבריטית (P.W.D).

בקבוק בירה בריטי, ספל מבקבוקים שנחתכו בימי הצנע מהתחנה בעין חוסוב. כוסות שמציין הסופר מנחם תלמי.

אחרי קום המדינה בסוף מלחמת העצמאות, הרבה פעילות הגיעה לערבה: נסלל כביש 25 מדימונה לסדום, הוקמו מחנות צבא ומחנות ממשלתיים לשהייה ולניסיונות חקלאיים, נסללו דרכים נוספות, הדרך המנדטורית ומעלה העקרבים שופצו. אחרי אסון מעלה עקרבים (1954) החלה סלילת הכביש מצומת משאבים לאילת (כביש 40).

נקדחו בארות מים וקידוחי נפט. הוקמה העיר אילת ומכרה הנחושת תמנע, הוקמו מפעלי ים המלח. סקרים מדעיים נערכו להכרת הנגב. באתרי אשפה באתרי אשפה הרבה מזון מחולל. מוצאים עדות לכך באריזות המזון. יש גם מזון מתוצרת הארץ. באתרי אשפה ליד עין חוסוב נמצאו כוסות זכוכית מבקב וקים שנחתכו במי ומנותר בה. חלק מהבקבוקים מנדטוריים וחלקם עבריים. כוסות אלו מוזכרות בסיפורי מנחם תלמי. נמצאו עציצי בטון וחרס, כנראה שרידים מהמשתלה שהוקמה במקום, משתלה שממנה הגיעו הנטיעות במחנות ולאורך דרך הערבה והדרך בנחל אמציה. שרידי חקלאות מוצאים בתחנות שחל בעברונה ועין יהב בהן

מטבעות של ישראל והמנדט הבריטי. את הנעליים תקנו עם סוליות של צמיגים. בכל מחנה עובדים מזהים את פינת הסנדלר על פי פיסות הגומי העבות והמסמרים. החפצים הקטנים מספרים סיפור גדול והם חלק מהמורשת של הארץ בה אנו חיים. חשוב לשמרם, יש מידע שניתן להפיק מהם. לחלקם ערך אסטטי תרבותי וטכנולוגי. במהלך סיורים לאורך אתרי המורשת, החפצים מחיים את המבנים והשרידים הדוממים ומחברים אותם לאנשים שבנו את הארץ הזאת.

**הכותב, הינו עוזר מנהלת המחוז בדרום**

**הארץ ובערבה**

## **היבטים טכניים, תכנוניים ותרבותיים לדרכי הנגב המזרחי**

**מאת: גדעון רגולסקי ופרופ' אבי ששון**

מבוא

רוב הדרכים והכבישים בנגב המזרחי, נסללו בימי המנדט ועד סוף שנות החמישים, עם סלילת הכביש לאילת דרך מרכז הנגב. עד סוף 1917 ניתן לקבוע שהגלגל לא הגיע לנגב. כל מפות הדרכים מסוף המאה ה-19 תחילת המאה ה-20 שכל כך מרגשות אותנו, הן מפות שבילים. אפילו 'קרט פון קרנסשטיין' שפיקד על הכוחות התורכיים בדרום הארץ בימי המלחמה הגדולה, סייר בגזרתו על גב גמלים וסוסים. הדרך הראשונה, המצוינת במאמר, נסללה מכורנוב לאום רשרש דרך מעלה העקרבים בין 1929 ל-1931.

חלק מהדרכים נוצרו תוך כדי נסיעה של רכבים שנסעו וקבעו את תוואי הדרך, לרוב לאורך דרכים קדומות עליהן היה נוח לנוע. בהמשך נכבשה הדרך.

לאורך נחל אמציהו (1937), עם הקמת המפעל הדרומי בים המלח, החל שימוש גובר בתוואי הקדום לעבר עין חוסוב ואום רשרש. בהמשך התוואי נסלל וסומן בחלקו. דרך הנפט נסללה מצומת הנגב מזרחה לתחתית המכתש הגדול (ירוחם). בימי המנדט שופץ מעלה אילת העתיק והותאם לרכב מוטורי. אחרי קום המדינה, חיל הנדסה, מע"צ ועוד גופים היו שותפים לתחזוקת הדרכים ותוספות חשובות להן. דרך נסללה בהמשך לדרך הנפט לעבר נחל מעלה לחיבור עם הדרך המנדטורית. בסוף 1951 מתחילה הסלילה מצומת דימונה לסדום שהסתיימה ב-מרץ 1953. בסוף 1954 מתחילה הסלילה של הכביש ממצפה רמון לעבר אילת אחר האסון במעלה העקרבים. הסלילה התבססה על דרכי עפר קיימות ותוואי שסומן בסוף מלחמת העצמאות. הכביש בערבה התחבר לדרך המנדטורית בצומת קטורה. כל הכביש צופה באספלט. שתי הדרכים האחרונות, נסללו עם כלים וציוד מודרני ופחות עבודת ידיים. תשתיות אבן (סולינג) הונחו ע"י כלים מכניים. המאמר מתייחס בעיקר לממצאים מהשטח. תיעוד מארכיונים, עדויות ותמונות יבואו בהמשך עם פרסום מעמיק יותר. מיפוי של הדרך מאילת לצומת עידן ולאורך נחל אמציהו נעשה ביוזמת המחבר ב-2017 עם מכשיר G.I.S. ע"י חמים שמטוב. לאחרונה תועדו 12 קטעי דרך עם רישום ומדידה של הדרך. תיאור עבודת הסולינג, סוג האבן ועוד.

**היבטים תכנוניים**



כל הדרכים והכבישים עוברים במקומות הנוחים ביותר לסלילה ולתחזוקה מתמשכת. המעלות היו האתגר הגדול בכל דרך וכביש. במעלות הרבה פיתולים להקטנת השיפועים. הסיבובים רחבים יחסית. כשבוחנים את תוואי הדרך מזהים כמה נושאים החוזרים על עצמם.

- א. הדרכים נסללו היכן שהיה נגר מועט. על גבי חמדות וערוצים עם מעט זרימה.
- ב. על גבי קרקע יציבה. עם שיפועים נמוכים ככל האפשר. באזורי חולות, מצאו את החולות היציבים ביותר.
- ג. חציית הנחלים הייתה בעיקר באפיקי פזרות. היכן שגדת הנחל נמוכה, האפיק רחב ולחץ השיטפונות נמוך.

## **היבטים טכנולוגיים**

מזהים עד היום בשטח.

- א. דרכים כבושות, בהן תוואי הדרך עבר גירוד ראשוני של כלי מכני או עם כלי עבודה ידניים. לעיתים תוואי הדרך סומן עם אבנים כל כמה עשרות מטרים.
- ב. בכמה קטעים מזהים הוספת חצץ שנלקח מחומר ואדי (מישור ימין, נחל שעלב).
- ג. יש מעט שימוש בבטון (נחל ימין).
- ד. דרכים עם מצע אבן (סולינג) שכוסה בחצץ וחול.
- ה. כביש שמכוסה באספלט. בעבר היו גם כבישים מכוסים בחרסית.

## **סולינג**

בקטעי הסולינג הושקעה עבודה רבה. יש קטעים שנסללו בימי המנדט, ע"י מע"ץ המנדטורית (p.w.d) ומקצתם ע"י החברה האמריקאית עירקית לחיפושי נפט. חלק מהקטעים נסללו אחרי קום המדינה ע"י מע"צ, חיל הנדסה ומעט נערי הגדנ"ע באזור אילת.

## **רוחב הדרך**

הרוחב משתנה בין הקטעים שנסקרו. הצר ביותר 3.5 מטר בנחל אמציהו הרחב ביותר ליד עין חוסוב 4.9 מטר.

## **הנחת האבנים**

ברוב הדרכים יש אבני שפה ושדרה מרכזית והדרך היא דו שיפועית לניקוז. בקטעים בודדים אין שדרה מרכזית. בחלק מהדרכים מזהים פסי רוחב של אבנים גדולות שהונחו בקפידה ניצבים לכיוון הדרך כל 3.3 מ'. בתווך יש מילוי של אבנים. המילוי לרוב בשורות לעיתים המילוי פרוע. רוב האבנים נדחסו על צידן הצר בעזרת פטישים וגרזנים.

## **מקור האבנים**

האבנים לוקטו מהשטח. בחלקן הן נעקרו משכבות סלע קשות ונאספו לערמות שהוסעו לתוואי הסלילה. עד היום ניתן למצוא את הערמות שלא נאספו. כמו כן הוקמו מחצבות קטנות שבעזרת פטישי אוויר וכלים ידניים ניפצו בהן את הסלעים. הדרכים הישנות לאתרי החציבה וסימני הניפוץ והקידוח נמצאים בשטח לאורך הדרך. לאורך מעלה העקרבים וסמוך לעין

חוסוב מזהים הרבה אבנים מהאתרים הארכאולוגיים שבקרבת מקום. במישור ימין מזהים הרבה אבני חול מתצורת חצבה, אבני צור וגיר מתצורת משאש. במעלה אילת נפוץ השימוש באבני גרניט, גיר וחול. בנחל אמציהו נאספו בעיקר אבני גיר חופי מתצורת הלשון.

במהלך בניית הכביש היורד לסדום, נפתחה מחצבה לאבני גיר, למילוי ובניית קירות מבטון במחצבת תמר שעדיין פועלת כיום. המחצבה חסכה כסף רב במקום האבן שהוסעה ממחצבת הרטוב.

## **תוספות לדרכים**

בקטעים התלולים נחצבו ונכבשו מדרונות ומצוקים. סוללה לתשתית נמצאה בדרך הנפט במכתש ירוחם, הבנויה מגיר ואבני קוורציט ועליה נסללה הדרך לבסיס הקידוח. בצומת קטורה הוקמה סוללה מחביות פח ממולאות באבנים ועפר, בחיבור הדרך המנדטורית לדרך שנסללה במרכז הנגב (כביש 40). בשולי הדרך הונחו תוספות מאבנים היכן שערוצים חצו את הדרך. בתחילת שנות החמישים, נפתח תלם ממערב לדרך לניקוז המים בשיטפונות. עד היום ניתן לראות את התלם. בחצייה של קטעים חוליים או לאחר שיטפונות הונחו פחים מחוררים (שפלות) עליהם נסעו.

## **נטיעת עצים**

לאורך הדרך המנדטורית ולאורך הדרך בנחל אמציהו, היו נטיעות של עצים. הייתה תקווה שהעצים יקלטו אחרי נטיעה והשקיות בודדות. יש אזכורים לנטיעות אצל ברסלבסקי 1954 "הידעת את הנגב". בנוסף, בחוברת מ-1962 "היערן" של קק"ל, כתוב שחבורת יערנים עלתה לערבה לראות מה עלה בגורל הנטיעות מראשית שנות החמישים. ניטעו עצי אשל הפרקים ואקליפטוס. ברסלבסקי מציין כמה קטעים בהם היו נטיעות ונטיעות לניסוי. אני מצאתי שני אתרים בלבד בנחל אמציהו ומצפון לנחל מסור. כמו כן נמצאו עציצים מחרס ומבטון ששימשו את המשתלה בעין חוסוב.

## **עמודי מרחק ותמרורים**

עמודי תמרורים בודדים נמצאו מבטון. על חלקם עדיין יש את לוחות הדיקט עליהן צויר התמרור. אבן מיל אחת נמצאה ליד הדרך המנדטורית ושתיים בגינה של אספן. שלושת אבני המיל עשויות מגיר קשה. שני עמודי ק"מ עבריים נמצאו בדרום הערבה מבטון סמוך לצומת קטורה. עמודי המרחק בכביש ההולך לסדום, עשויים מבטון בצורת אבני המיל המסותתות, שנמצאו לאורך הדרך המנדטורית.

## **מחנות סוללים**

נמצאו שרידי מחנות בעליות סדום, במעלה העקרבים ובנחל שעלב. מזהים בהם בסיסי אהלים וצריפים. בשוליים רואים גם מחסות סלע זמניים. בעליות סדום יש עדיין שרידי מבנים מבטון ובהם מבני מקלחת שירותים ומקומות לטיפול ברכבים.

בכל המחנות נמצאו שרידים של סנדלריות לטיפול במנעלים. מזהים סוליות שנחתכו מצמיגי רכב ישנים, חלקי פירזול, כפכפי עץ למקלחת ומסמרים ייעודיים לנעליים.

## **תרבות ועוד**

על אחד מקירות התמך של מעלה עקרבים, היה ציור של סמל ארגון הלח"י. בנוסף לו נחקקו כמה סמלים על גבי האבנים המסותתות עם סמל זה. הסמלים נעשו ע"י אנשי הלח"י שעבדו

כמה שנים בתחזוקה וסלילה של הדרכים בערבה. הם גם השתתפו בשיפוץ מעלה עקרב (1950) במבצע "ערבה". בול מועדים לשמחה תשי"ב הוקדש לסלע הלבאה במעלה.

לאורך הכבישים מספר אנדרטאות. במעלה אילת ובמעלה העקרב לחיל ההנדסה. על מצוק מעלה העצמאות שלט לחיל ההנדסה. מספר אנדרטאות לנופלים באירועים ביטחוניים שונים, בעיקר בכביש לסדום.

אירועים רבים בעיתונות בראשית ימי המדינה מוקדשים לדרכים ולכבישים. גם למעשה החלוצי וגם על הכאב שעלה אחרי הטבח במעלה העקרב (1954).

## סיכום

הכבישים והדרכים בדרום אפשרו את השליטה בנגב, של מדינת ישראל מבחינה צבאית ואזרחית. פיתוח מיזמים כמו כריית הנחושת בתמנע, קידוחי הנפט הראשונים בנחל מזל (1953), שיקום מפעלי ים המלח והקמת ישוב ים חקלאי ים. כל אלה התאפשרו על בסיס הדרכים והכבישים. הדרך הראשונה שנשללה מכורנוב לאום רשרש תהיה בקרוב בת מאה ועדיין חלקים רבים ממנה מתפקדים.

**הכותבים הינם, עוזר מנהלת המחוז בדרום הארץ ובערבה; ולשעבר יו"ר**

**ועדת דרום ומרצה במכללת אשקלון**

## אומן - אבן - שמואל מיהו שמואל/ יובל נבו

בחודש שבט -אדר תש"ט, מרץ 1949, חזרו שבויי גוש עציון מהשבי הירדני למדינת ישראל. יחד עם נשיהם, ילדיהם וחברות הגרעינים עלו לקרקע שניתנה להם באזור ס'אופיר. מדינת ישראל ניסתה למלא את השטח הריק בישובים חדשים, מבאר - טוביה, אביגדור, גת, גלאון ונגבה, לכיוון הקו הירוק החדש ברצועת עזה -במערב, ו"הגדה המערבית" במזרח. בסביבות ל"ג בעומר תש"ט 1949, הוקמו מחדש משואות -יצחק ועין -צורים. קצת אחרי כן המושבים: שפיר, קוממיות וזבדיאל. ריכוז הישובים הדתיים לאומיים היה במסגרת הקמת מועצה אזורית שנקראה שפיר ע"ש בכפרים הערביים ששימרו השם התנ"כי מספר מיכה: "עברי לך יושבת שפיר" (מיכה א', 10). מסביב הוקמו יישובים נוספים במסגרת

מועצות אזוריות: באר -טוביה, חוף -אשקלון, יואב, ולכיש שהוקמה רק ב-1955-6 במסגרת הקמת חבל לכיש.

בשנת 1950 הוקמה המועצה האזורית שפיר ועמד בראשה כשנתיים אהרון מאיר ממשואות - יצחק. החידוש במועצה האזורית שפיר בראשותו של מושקה מושקוביץ ממשואות - יצחק, משנת 1952, היה בריכוז כל עובדי המועצה והחינוך בישוב מרכזי גדול של כ-60-80 משפחות ויותר, במקום פיזור 5-6 משפחות בכל ישוב. לכך היה צורך לשכנע את הנהלת הסוכנות והיו"ר שלה רענן וייץ, ומושקה הצליח במשימתו. חבל לכיש שהוקם בשנת 1955-6 בראשות אריה "לובה" אליאב ולוי ארגוב, הביא להקמת המושבים נוספים עוזה שהוקם בשנת 1950, שלוה (1952) יחד עם המושבים איתן ונועם (1955), הוקם מרכז אזורי נוסף של מ.א. שפיר בשם "אומן" (במשמעות: שורת הקמה הנקצרת ביד הקוצר, או שורת גפנים בכרם - "כל מקום ואתר").

במקום הוקמה תחנת - טרקטורים אזורית, בתי - ספר יסודי, מועדוני נוער, שירותים אזוריים, בנק, ומרפאה אזורית. בית הספר הדתי שהיה אמור לתת מענה לילדים במושבים הדתיים במ.א לכיש. בשנת 1957 קיבל מושקה הוראה מרענן וייץ - ראש מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, לקיים קבלת - פנים לאיל - ההון היהודי - קנדי סם ברונפמן, יו"ר ההסתדרות - היהודית העולמית, שבא לסיור באזור.

כדי לכבדו (וגם להשיג תרומות - כמובן, ברונפמן תרם לבניין בית הספר ומועדון) הוסב שם המרכז האזורי מאומן ל"אבן - שמואל" (סם=שמואל).

תוך כדי ביקורו של ברונפמן עם וייץ ומושקה בין שורות הילדים, ששרו לכבודו ונופפו בדגלי ישראל, התעניין ברונפמן בשם המקום. מושקה השיב: אבן שמואל על שמך - סם/שמואל. ברונפמן פרץ בצחוק וסיפר ששמו האמיתי הוא: "זאנוויל" ולא שמואל !! ואילו סם הוא רק כינוי שבחר לעצמו. לציבור ולילדים שהתעניינו: על שם מי נקרא אבן - שמואל? השיב מושקה בבדיחות: "על שמו של הנביא שמואל". השם "אומן" הועבר למרכז אזורי בחבל התענך שנבנה אף - הוא באותם שנים. בסוף שנת 1956 פקד משבר את הישוב, ובמקום 80 משפחות שהיו צריכות לחיות בו, נותרו 15, וגם הן איימו לברוח משם, במידה שלא ישתנה המצב. בשנת 1958 הוקמה באבן - שמואל מרפאה אזורית ששימשה את 1 הישובים של המועצה שפיר ואת מושב "אחוזם" הצמוד אליהם. המרפאה היתה אמורה לתת מענה טיפולי ומונע, כמו במרפאה דומה לה במרכז נהורה של מ.א. לכיש.

מרכז "אבן -שמואל" קפא על שמריו הרבה שנים עד לשנים האחרונות שהוקמה בו שכונת - הרחבה. היום הישוב מונה כ-400 משפחות והבנייה ממשיכה. במרכז כמה מוסדות חינוך ותרבות: בי"ס יסודי, אולפנא לבנות, מרכז קידום נוער, מרכז יום לקשיש, מפעל שיקום "חושן", בית -הילד "נווה - לנדר", מרפאה אזורית ועוד. לאחרונה הוקמה טיילת לאורך נחל עוזה בין אבן - שמואל למושב עוזה, ע"י המועצה האזורית ורשות הניקוז. בתוכניות לעתיד הקרוב: בניית בית -ספר חדש, מרכז -כנסים ופארק - הרפתקאות בחורשת האקליפטוסים שבין השכונה הותיקה לחדשה.

**הכותב, הינו נאמן שימור קיבוץ עין צורים**

## **סוסיים במרתף/ דן גזית**

(אורווה תת - קרקעית עתיקה בתחומי ביר הדאג')

הכל החל כאשר בעיצומה של מלחמת המפרץ הראשונה (1991 - יריעות - פלסטיק נגד טילים - זוכרים?... ) הובילו אותי אמנון ליבנה ויעקב שמש מקיבוץ רביבים אל "מרחב מוגן בניילונים" מקורי של בדווים החצוב בראש גבעה בגדה השמאלית של נחל בשור, כארבעה ק"מ מדרום - מערב לקיבוץ ובשולי הישוב הבדווי ביר הדאג'.

בקצהו התחתון של מבוא שיפועי מתון ורחב נראו שני פתחים מלבניים, חסומים למחצה בשפכי - חול וביריעות. הפתח מימין הוביל לאולם רחב - ידיים (כ-45 מ"ר) חצוב בסלע, אך ההפתעה האמיתית חיכתה לי מעבר לפתח שממול: אולם גדול יותר, מחולק על - ידי מחיצה (שנותרה בעת החציבה) ובה פתח למעבר ומשני צדדיו - חלונות במחיצה שבאדניהם חצובים אבוסים. בקיר המחיצה ובקירות האחרים נקדחו נקב ים שי ועדו להשחלת חבל ים

לקשירת הסוסים ונקבים נוספים בתקרה שימשו לתליית אמצעי - תאורה. אורות על - קרקעיות, בנויות במתכונת כזאת, מוכרות בארץ ומתוארכות למאה השלישית לספירה בקירוב (שלהי התקופה הרומית) ואפשר לראות כדוגמתן בשבטה, בממשית וברחובות

(רוח־יָהּ) בנגב; נמצאו גם אורות תת-קרקעיות (בחירבת בית לוויה, במרשה, בעֶבְדַּת ובגולן). בכל האתרים הללו הוקמו האורות בתוך הישובים (ולעתים ממש במרכזם; ומה עם הריח? ... ) אך נראה לי כי זוהי האורווה העתיקה היחידה (עד - כה) המצויה בלב שטח פתוח, הרחק מכל ישוב. לגבי התופעה בכלל, צצה מיד השאלה: מה הניע אז את האנשים ההם לבנות אורות דווקא בשכונות הדוקה למגורי -אדם צפופים? בינתיים, החוקרים השונים מספקים שתי תשובות: האחת - בגולן, בשפלה ובעיקר בנגב התמחו, כנראה, בגידול סוסים גזעיים ומשובחים שערכם לא יסולא בפז ולכן הקפידו להשגיח עליהם בדרך זו (ולפי החוקר הוותיק מנשה הראל - מאז ומעולם הנגב התייחד בטיפוח סוסים); גם מתקופות קדומות יותר נמצאו אורות בלב ישובים\*\*. תשובה אחרת כורכת את התופעה עם שיטות הממשל הצבאי הרומי שהעדיף לשכן יחידות קטנות של פרשים בלב הישובים בארץ ישראל, כתריס בטחוני בעיתות האנרכיה ששררה ברחבי האימפריה במחצית השנייה של המאה הג' לספירה.

מכל מקום, האורווה הזאת רחוקה מלהתאים לשתי התיאוריות האלה ומיקומה עדיין מהווה חידה. גם מקור המים (סוסים חייבים לשתות כל יום, והרבה) מעורר תהיות: בור המים העתיק הקרוב ביותר אותה כ-700 מ' לדרום-מערב ואפיק נחל בשור על בארותיו הרדודות בגדותיו מצוי במרחק זהה לצפון - מזרח. ושמה המרחקים הללו סבירים?

לפי עדות זקני הבדווים (שנמסרה מפִּי עִיד שְׁלִיכָה) "התורכים שָׁכְנוּ שם סוסים"; כנראה מדובר בתקופת המלחמה העולמית הראשונה שבה הקימו העות' מאנים בסיס צבאי בבִּיר עסלוג' (באר משאבים) הסמוכה.

אם נקבל את העדות הזאת כלשונה, הערכתנו שלוחה לִסְיָסִים הקדמונים (אולי נֶבְאָטִים) שחצבו מִתֶּקֶן כל-כך שימושי עד שלאחר יותר מ-1600 שנה זוהה וחזר לתפקודו המקורי. יש לקוות כי האתר המעניין והמיוחד הזה לא יושחת ובעתיד ישוקם, ישולט ויוסדר לביקורים.

\* ביר הדאג': ישוב גדול (על - שם הבאר הסמוכה) של בדווים ממטה העזאזמה, בין רביבים לפארק גולדה; נמנה על אגודת הישובים הבדווים אבו בֶּסְמָה ונמצא בתהליכי תכנון והכרה. נוסד בשנת 1089. הדאג' - כנראה מתורכית, שיבוש של אֶתֶש=אסון, כמיטב המסורת העות'מאנית להענקת שמות שליליים לעצמים גיאוגרפיים בנגב.

\*\* אך כאן אנו גולשים לויכוח עתיק - יומין האם המבנים מימי הבית הראשון, שנחשפו במגידו, בחצור, בבאר שבע ובעוד אתרים, היו אורות או מחסנים ציבוריים (או גם וגם...).

**הכותב, הינו בעל הבלוג 'אבני גזית' ונאמן שימור קיבוץ גבולות**

## **מי חרט את הכתובת בגב צניפים/ אבי נבון**

### **תעלומה או חוסר מידע**

שלא כרגיל, כתבה זו לא תספר ותפרט מידע על אתר מסוים, אלא תעלה תהיות, תבקש עדויות ותשאל שאלות, שעד כה לא מצאנו מי יכול לענות עליהן. אם גם הפעם לא נגלה בעקבות הפרסום מידע חדש, נוכל להגדיר זאת כתעלומה של ממש.

לא מעט מטיילים מכירים את "גב צניפים" שבנחל צניפים. מקור מים ייחודי, ופינת חמד שהטיולים נוהגים לפקוד, אבל מעט מאד נחקר ונכתב עליו. במקורות כתובים העוסקים באזור, כמו ספרו החלוצי של יוסף ברסלבסקי "אל אילת וים סוף", "הנגב הרחוק" של א. לנברג, אנציקלופדיה 'אריאל', מדריך ישראל, ואחרים אין מידע על כתובת מיוחדת זו, או רק אזכור בסיסי.

במקום ישנה כתובת חקוקה בסלע, עם שם המקום ותאריך. גם עובדה זו לא נזכרת בספרות. התייחסות מקיפה על המקום מופיעה בסקר נוף חבל אילות. מנחם מרקוס, עורך הסקר, מפרט באתר 147 את גב צניפים. בסוף הפירוט הנופי - גיאולוגי, הוא מזכיר את הכתובת החקוקה שם, אבל מסתפק בציון קצר למדי: "סמוך לת'מילה שבמוצא גב צניפים - גוש סלע גירני ענק באפיק הנחל ועליו חרוטה כתובת בערבית מסוגננת ויפה".

הקריאה ברורה: עין והיב והתאריך 1330 להיג'רה. השם הערבי מגדיר את המקום כמעין, למרות שמקור המים החשוב כאן הוא למעשה גב, המתמלא רק אחר שיטפון בנחל צניפים. בשאר הימים היה צורך לחפור בחצץ הדק שבקרקעית כדי להגיע לשכבה רוויה, ואפילו להצטברות מעט מים, כלומר - ת'מילה (היא חפירה רדודה באזור בו מי התהום קרובים לקרקע - ע.י). נחל צניפים הוא אחד מהנחלים הגדולים בנגב הדרומי. יובל שלו - נחל קטיפה - מפלס דרכו מהמישורים הגדולים שמצפון לרכס צניפים, ומתחבר אל נחל צניפים דרך פירצה ברכס - "שער צניפים". מכאן נמשך נחל צניפים לצפון-מזרח, עד חיבורו לנחל חיון. 'גב צניפים' נמצא כ- 3 ק"מ מדרום ל"שער צניפים", ומהווה נקודת עניין לטיולי שטח במרחב זה.

הכתובת נמצאת על גוש סלע גדול, בולדר, ובגובה העיניים, כך שכל מבקר במקור המים הזה יוכל לראותה. החריטה נעשתה לעומק הסלע, במיומנות ובהשקעת עבודה מקצועית. אין זו כתובת ששורבטה ע"י עובר - אורח או רועה צאן. האותיות גדולות, החריטה מוקפדת, וכולה קלה לקריאה: עין והיב 1330. שנה זו, לפי לוח ההיג'רה המוסלמי, מתאימה לשנת 1912.

מכאן רב הנסתר על הנגלה. מי יכול היה לחקוק את הכתובת במקום נידח זה? כמה תובנות בחיפוש הפתרון לתעלומה: נבחר מיקום, נחקקו אותיות גדולות ואחידות, הוסיפו תאריך - זה חייב להיות עבודה של רשות, אבל מי? מי יכול היה אז לגלות ידע בכתיבה, ולמי הכתובת מיועדת בסביבה בה האוכלוסיה אינה יודעת קרוא וכתוב, ועוברי - אורח כמעט ואינם עוברים בה. בשנת 1912 השלטון עדיין עות'מני. כ-6 שנים לאחר קביעת קו ההפרדה מרפיח לטאבה בין התורכים למצרים. אבל מסמני הגבול לא היו אמורים להגיע לכאן. אין שום עדות על פעילות שלטונית דומה של מושל המחוז או מפקד באזור. הכתובת מעידה על נוכחות קבועה, בעוד שאפילו רועי - צאן בדואים הגיעו לכאן רק בנדידה אקראית. מרחב זה היה שייך לשבט האחיוואת שמרכזו בכונתילה. שטחי המרעה שלהם הגיעו עד לעין ע'דיאן ודרום הערבה. עין ואהיב נמצא באזור פעילותם. התאריך עדיין לפני מלחמת העולם הראשונה, אבל גם במהלכה לא הגיעו למדבר הנגב הדרומי שום כוחות. לא ידוע על פעילות אחרת באזור זה.

אין שום מקבילה לכתיבת שם מקום, או שם מקור - מים. גם במקומות נגישים יותר כמו באר מנוחה למשל,

משמעותיים יותר כמו עין קדיראת שזוהה כבר כקדש ברנע, או במקור סמוך לגבול שרק סומן כמו עין המערה. למה דווקא כאן יש כתובת? הכיתוב משמאל אינו ברור: ע"ן או 6? ١١ ك ع - כ"ף אל"ף? תומר כהנא, שהיה מדריך בבי"ס שדה באילת, ואחר - כך פקח אזור הנחלים

הגדולים ברשות שמורות הטבע (1979-1981) מכיר, כמובן, את "גב צניפים" והכתובת, אבל לא יכול לענות מי חקק אותה. הוא נזכר שהיו לו מעט מפגשים עם בדואים משבט האחיוואת שהמשיכו להגיע מכוניתילה לבקעת עובדה ולנחל צניפים. בשנת 1973 הגיע לגב צניפים טיול רגלי בדרכו לאילת. השמש של שעת הצהריים הקשתה לראות את הכתובת, והם הדגישו ע"י הרטבה כעין מסגרת.

בפעם הבאה כשתטיילו בנחל צניפים, עצרו ליד גב צניפים, רדו לתחתית הגב, והתבוננו בכתובת. התרשמו מאיכות החריטה, ותתו גם אתם – מי יכול היה לחקוק את שם המקום, כנראה ב-1912?

**הכותב, הינו נאמן שימור קיבוץ להב**

## **היסטוריה לשימור ערכי בטחון והגנה/ שמוליק תגר**

לאחר שחרור אילת והערבה הדרומית במבצע "עובדה" (מרץ 1949), החל להיווצר מוקד מתקנים צבאיים באילת וסביבותיה ובתחילת מאי העלה מפקד חזית הדרום את הצורך לבצר ולמגן את אזור אילת והערבה במהירות לנוכח התעצמות הכוח הבריטי בעקבה (ארכיון צה"ל). מבצע ערבה בשנים 1949-1950 בוצע ברובו ע"י חיל הנדסה שאנשיו ירדו לאילת בפקודת צה"ל. ראש הממשלה דוד בן גוריון הקים את "ועדת הנגב" שכללה שרים, מנהלי רשויות אנשי צבא ביניהם אלוף פיקוד הדרום משה דיין וקצין הנדסה ראשי עמנואל שחר, הביצוע הוטל על חיל הנדסה, שאנשיו סללו את דרך הערבה לאילת. הדרך מב"ש לאילת ב-1949 הייתה קשה והנסיעה נמשכה כ-13 שעות במכונית עם הנעה קדמית, פריצת "מעלה העקרבים" ביולי ע"י חיל הנדסה ושיפור היציאה מהמכתש הגדול, איפשר נסיעה בשני הכיוונים, ובשנת 1953 נמשכת הדרך כבר 5-6 שעות. במקביל גם מעלה העצמאות הדרך היורדת למכתש רמון נפרצה ע"י אנשי חיל הנדסה וצופתה בחרסית-קאולין, (עיתון חרות 1953).

הפלסים אנשי החיל עסקו גם בבדיקות ומדידות אקלימיות, סקרים גיאולוגיים וניסויים בבניה, שתלו עצי אשלים, שיטים ושיזפים באילת ובעין חוסוב (חצבה), וערכו את קידוח המים הראשון בבאר אורה משם הונחו 25 ק"מ צינור לאילת. הפלסים בנו באילת את המזח הראשון כי לא היה נמל לקשירת האניות שיגיעו לאילת (נבנה מחביות מרותחות מלאות אבני גרניט), את הבית הראשון "בית הממשלה" מקירות עץ מוכנים, בנו את בית החייל והאכסנייה, את השק"ם בחוף, את האמפיתיאטרון הראשון, סללו את מסלול הנחיתה ואת מגדל הפיקוח וההאנגר למטוסים. הכל נבנה בשנים הראשונות מבלוקי גבס שיוצרו באילת.

בשנת 1953 הקימו אנשי חיל הנדסה את מפעל הגבס ליד מחנה החיל בעיר ובפברואר כבר עמדו 5 בתים שבנו הפלסים ברחוב רתמים (מול בית פ.מורי) החומר נחב מהסביבה, עובר טחינה במגרסה ניידת ואחר כך יצקו אותו לבלוקים קטנים, מהגבס הנקרא אלמימי (עיתון הבקר 1953).

בסוף שנות החמישים לפני מבצע "קדש" ובתקופת ההמתנה ואי-הודאות שלפני פרוץ מלחמת ששת הימים, הוטל על חיל הנדסה לבצר את גבולות ישראל מפני מתקפה מאוחדת של צבאות ערב. רוב המכשולים (מוקשים, תעלות ומחפורות) מוקמו בחזית

הדרומית. כבר בשנת 1956 עסקו בביצורים בנגב אל מול מצריים וירדן, חפירת תעלות מגן ובונקרים, גדרות תיל והטמנת מוקשים. בחודש נובמבר 1964, הוטל על גדוד הנדסה 601 לפרוץ דרך באזור עין נטפים שבמרחב אילת. נתוני הדרך שהוגדרה שהינה חייבת להיות עבירה לכל סוגי כלי הרכב, עם ממדים אזרחיים (במיוחד שיפועים שמתאימים למובילי טנקים ואוטובוסים). אחת מהדרכים הללו הייתה כאמור הדרך הממלוקית/טורקית העתיקה (חלק מדארב אל חג') הדרך העולה לעבר ראס-אל נקב ומשם לעבר הציר נח'ל - כונתילה - מיתלה. הפלסים סיימו את העבודות במרץ 1965 והציבו את האנדרטה של חיל ההנדסה לציון המבצע.

**הכותב, הינו נאמן שימור אילת**